

Bygder i Slesvig?

Artiklen tager udgangspunkt i den kulturhistoriske inddeling af landskabet i såkaldte bygder, som Per Grau Møller gennemførte i samarbejde med Erland Porsmose. Inddelingen byggede primært på udbredelsen af ager, skov og hede i 1600- og 1700-tallet. Artiklen er todelt. Første del består af en præsentation og kritisk diskussion af bygdemodellen ud fra den bestående forskning. I artiklens anden del inddrages Slesvig, hvor der ikke er et tilsvarende kildemateriale, men hvor vi til gengæld har gode oplysninger om det faktiske landbrug omkring 1825. En hovedkonklusion er, at det geologiske landskab havde mere fundamental betydning end udbredelsen af f.eks. skov og hede for landbruget i ældre tid. Ser man på forskellige naturformer som ressourcer, var eng i øvrigt vigtigere end skov og hede.

I 1997 udgav Per Grau Møller i samarbejde med Erland Porsmose *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*.¹ Bogen er udgivet af Skov- og Naturstyrelsen og knyttet til tidens bestræbelser på at inddrage kulturhistoriske hensyn i planlægningen. Den rummer landsdækkende kort over sider af det historiske landskab i perioden 1650-1850 og munder ud i en overordnet opdeling af landet i en række kulturlandskabstyper, kaldet bygder.

Kulturhistorisk inddeling af landskabet bygger videre på den inddeling af Fyn, som Erland Porsmose havde lavet en del år før, hvilket igen er inspireret af Åke Campbells inddeling af de skånske landskaber. Campbell skelnede mellem slettebygder med udbredt agerbrug og skovbygder, hvor det kun var muligt at opdyrke småpletter og udnyttelsen af ressourcerne fra skovene var afgørende for bønderne. Ud over slette- og skovbygder regnede han med en række overgangs- eller mellemzoner, som han kaldte risbygder.² Porsmose overførte modellen til Fyn, men opdelte kun i slette- og skovbygd. Hertil lagde han til gengæld en særlig kystzone.³

Kulturhistorisk inddeling af landskabet bygger videre på Porsmoses modeller. I stedet for ejerlav er inddelingsniveauet af praktiske grunde sognene. Slettebygden er omdøbt til agerbygd, og der er tilføjet to bygdetyper, der skal dække forhold i Midt-, Vest- og Nordjylland: hedebygd og marskbygd, hvoraf

1 Møller & Porsmose, *Kulturhistorisk inddeling*.

2 Campbell, *Skånske bygder*.

3 Porsmose, *Den regulerede landsby*, s. 85-107; Porsmose, *De fynske landsbyers historie*, s. 13-25.

den sidste dog kun omtales meget kort. Grau Møller og Porsmose argumenterer for, at bygderne havde tre lag: de grundlæggende naturforhold i form af jordbund og terræn, naturressourcer i form af ager, eng, skov, hede mv. og endelig bebyggelsen. Deres konkrete inddeling i bygder bygger imidlertid alene på det midterste lag. Videnskabernes Selskabs kort bruges som kilde til udbredelsen af hede og skov, men da man ikke kan skelne ager fra permanent græs og overdrev på kortene, har Grau Møller og Porsmose kombineret det med Christian 5.s Matrikels oplysninger om agerarealer og hartkorn.

Agerbygd defineres derefter som områder med høj opdykningsgrad og et højt hartkorn i forhold til totalarealet, *hedebygden* som sogne med stor hedeandel og lavt hartkorn. Agerbygden havde generelt tæt bebyggelse, overvejende store landsbyer og store gårde, mens det modsatte gjaldt for hedebygden. *Skovbygden* defineres ud fra en stor andel skov *eller* overdrev, men uden hartkornskriterier. Gennemsnitligt lå skovbygden dog mellem ager- og hedebygd med hensyn til bebyggelse og hartkorn.

På tværs af de øvrige kriterier er *kystbygden* defineret som alle sogne med kyst. Grau Møller og Porsmose har dog samtidig inddelt disse sogne i de andre kategorier, og det er den version, Erland Porsmose vælger at gå videre med i sin bog *Danske Landsbyer* fra 2008.⁴ Det er fornuftigt. I *Kulturhistorisk inddeling* beskrives købstæder og fiskerlejer som særlige kystvendte bebyggelser, men argumentet for at medtage hele kystzonen er, at mange ejerlav langs kysten var påfaldende dybe.⁵ Efter min opfattelse er det primært et udtryk for, at de fleste landsbyer vendte ryggen til kysten, og kystnærheden var sjældent definerende for bebyggelse, landbrug og landskab bag kystlinjen.

Debat af bygdemodellen

I 2003 afholdt Landbohøistorsk Selskab på initiativ af Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen et symposium om bygder, og i 2006 udkom en bog med bearbejdede bidrag.⁶ I sit indlæg vedstår Erland Porsmose, at både bygdemodellen og grundlaget for den er forenklet, men han mener, at den passer måske 80%, og at afvigelserne – “anomaliernerne” – blot lægger an til dybere studier.⁷ Nogle af bogens øvrige artikler trækker regionaliseringen bagud eller opad i tid, mens andre diskuterer mulig indflydelse fra forhold som byer, handel og

4 Porsmose, *Danske landsbyer*, s. 54-67.

5 Møller & Porsmose, *Kulturhistorisk inddeling*, s. 44 og 64-67.

6 Møller & Svart Kristiansen, *Bygder*.

7 Porsmose, “Bygder. Regionale variationer”.

godser. Mest principiel er Bjarne Stoklunds artikel om regionalisering ud fra kulturtræk, men den sætter ikke for alvor bygdeinddelingen i spil.⁸

Det har Peder Dam derimod gjort. Han er kritisk over for brugen af begrebet bygd, som primært har været anvendt i andre betydninger i dansk tradition, men han fortsætter arbejdet med at inddele landet i kulturlandskaber ud fra udbredelsen af bl.a. skov, hede og ager. Ud over at forfine inddelingen ved at lave den på ejerlavs niveau, har han to kritikpunkter. Det, Grau Møller og Porsmose kalder skovbygd, modsvarer Campbells risbygder, påpeger han. Desuden finder han det misvisende at tale om skovbygd, hvor der ikke var skov, så han indfører endnu en type landskaber domineret af overdrev.⁹ Resultatet er, at de skovdominerede områder bliver en del mindre på hans kort, og at overdrevsområder kommer ind, typisk som overgang mellem ager- og hedebygd eller mellem ager- og skovbygd. Dam har ikke analyseret konsekvenserne af at opdele skovbygden i henholdsvis skov- og overdrevsegne statistisk. Trods det er hans justering af modellen en klar forbedring efter min opfattelse.

Et mere grundlæggende spørgsmål er, hvad inddelingen kan bruges til. Udgangspunktet for *Kulturhistorisk inddeling* er kulturlandskabet, altså det, man kunne og kan se, og dets historiske rødder. Det giver i sig selv god mening og bidrager klart til historisk forståelse af landskaberne. Grau Møller og Porsmose omtaler imidlertid også disse landskabsformer som ressourcer, der var centrale for landbrug og bebyggelse i ældre tid. Det er principielt rigtigt, men de forskellige ressourcer var ikke lige vigtige. Ved matrikuleringen i 1680'erne ansås ager for langt den vigtigste ressource fulgt af eng. På Fyn tegnede ager sig for 94% af hartkornet, eng for 4% og skov og græsgang for sølle 1% hver.¹⁰ I det sydjyske område mellem Kongeåen i syd og Ringkøbing og Horsens fjorde i nord repræsenterede eng derimod 14% og græsning 3%. Skovandelen er ikke medtaget, men var lav, og selv her tegnede ager sig for over 80% af de matrikulerede ressourcer.¹¹ I matriklens forstand var hede, overdrev og skov altså ikke først og fremmest ressourcer, men arealer af ringe værdi. Erland Porsmose har argumenteret for, at vurderingen var skæv, og han kalder matrikuleringen "en skat på agerjord".¹² Det er der utvivlsomt meget om, men hede og skov skal vurderes ti-twe gange højere, før det rykker væsentligt på ressourcefordelingen. Samtidig er det tankevækkende, at Grau Møller og Porsmose ikke inddrager den ressource, der i matriklen fremstår som den næstvigtigste: eng. Deres

8 Stoklund, "Bygder, aktivitetsfelter og økotyper".

9 Dam, "Skovenes udbredelse", s. 78-83.

10 Porsmose, *Den regulerede landsby*, s. 95.

11 Schacke, *Gods, gårde og kulturlandskab*, s. 128.

12 Porsmose, *Danske landsbyer*, s. 59.

inddeling i kulturlandskaber følger altså kun delvis datidens eget billede af ressourcefordelingen.

Den inddeling i “kulturbygder”, som Adam Schacke foretager for det sydlige Nørrejylland, er i højere grad baseret på mængden og arten af de ressourcer, der var til rådighed for landbruget. Ud fra forskellige kombinationer af opdyrkningsgrad og ressourcernes fordeling på ager, eng og græsning i Christian 5.s Matrikel definerer Schacke hele syv bygder i sit undersøgelsesområde. Tre forskellige “agerbygder” og “bakkebygden” var dog alle præget af høj eller middel opdyrkningsgrad og en stærk eller middel dominans af agerressourcer over for græsning og hø, mens “hedebygden” og “klitbygden” først og fremmest havde meget ringe opdyrkning til fælles. Kun “marskbygden” skiller sig for alvor ud ved sammensætningen af ressourcerne, idet eng her vejede tungt ved siden af ageren.¹³ Schackes arbejde har til formål at skabe et konkret analysegrundlag snarere end en mere generel model, men i hvert fald to forhold er slående. Det ene er den meget stærke sammenhæng mellem “bygderne” og naturgrundlaget i form af jordbund og terræn. Det andet er den meget lille rolle, som skov spiller i modellen. Schacke arbejder slet ikke med en skovbygd.

To landsdækkende kortlægninger af sider af 1600-tallets landbrug giver anledning til yderligere overvejelser: Karl-Erik Frandsens bog om dyrkningssystemerne og Peder Dams om landgilden.¹⁴ En sammenligning af deres kort med geologiske kort viser en meget overbevisende forskel mellem de gode morænejorder på øerne, i Østjylland og ved den vestlige Limfjord på den ene side, og de mere magre jorder i det øvrige Jylland på den anden. Det gælder både for dyrkningssystemer, den samlede landgilde pr. kvadratkilometer og landgildens sammensætning. Da henholdsvis ager- og hedebygd hos Grau Møller og Porsmose konsekvent findes på henholdsvis den gode og den magre jord, ses samme forskel mellem disse. Samme klare sammenhæng er der ikke for skovbygdens vedkommende. Generelt havde sogne defineret som skovbygd i *Kulturhistorisk inddeling* ganske vist lavere landgilde pr. kvadratkilometer end omgivende agerbygd, men kun nogle af dem skiller sig ud med hensyn til landgildens sammensætning, og kun undtagelsesvis er der forskel med hensyn til dyrkningssystemer.

Inddragelsen af Schacke, Frandsen og Dam viser, at der var større og mere konsekvente forskelle mellem regioner defineret ud fra geologiske landskabstyper end “bygder” defineret ud fra bevoksning og dyrkningstæthed. Den vigtigste forskel på bygdekortet og det geologiske landskabskort er skovbygden.

13 Schacke, *Gods, gårde og kulturlandskab*, s. 128.

14 Frandsen, *Vang og tægt*; Dam, *Det øvrige vi nyde*. De følgende sammenligninger mellem de to bøgernes resultater og henholdsvis naturlandskaber og bygder står for min regning.

Her er indtrykket, at den i et vist omfang slog igennem i bebyggelsen og dyrkningstætheden, men at effekten var mindre end effekten af det geologiske landskab, og at det i øvrigt kun var nogle af de skovrige sogne, der for alvor skiller sig ud fra mere skovfattige nabosogne. Det tages alt med i betragtning, når vi nu vender os mod Slesvig.

Slesvig og bygdemodellerne

Kulturhistorisk inddeling medtager hele det nuværende Danmark, også Nordslesvig, skønt vi her mangler Christian 5.s Matrikel. I stedet har forfatterne brugt den preussiske matrikulering fra 1870'erne.¹⁵ Det rummer en vis meto- disk udfordring, og det betyder, at man desværre ikke kan inddrage Nordsles- vig i de statistiske analyser af bebyggelse, hartkornstæthed osv. Ud over det, ser man nogle af de andre udfordringer, som allerede er påpeget. Hele Per Grau Møllers barndomsø Als er kystbygd på det endelige bygdekort, mens øen på et kort uden kystkriterium er agerbygd bortset fra Ulkebøl sogn, der regnes for skovbygd. Generelt var Als imidlertid præget af store landsbyer, tæt bebyg- gelse, høj opdyrkning og høj bonitet – altså alle agerbygdens karakteristika. Ud over byen Sønderborg var kun fisker- og sømandsbebyggelser som Hørup- hav og Fynshav markant påvirket af at ligge ved kysten, og kun nogle få små- landsbyer omkring Fynshav havde de karakteristika, der ellers tillægges skov- bygden.¹⁶

I sønderjysk landbrugshistorie er der lang tradition for at inddrage landets grundlæggende geologiske tredeling i morænelandet mod øst afsat af sidste istid, den såkaldte gest i midten, som omfatter både bakkeøer og hedesletter samt marsken mod vest. Denne opdeling ses på figur 1.¹⁷ Morænelandet består helt overvejende af frugtbar jord med et ret højt lerindhold. Der findes en del skrænter langs kyster og tunneldale, men ellers er kun mindre områder stærkt kuperede. Hedesletterne består af sandjord, mens der er ret stor forskel på boniteten af bakkeøerne. Selve marsken består overalt af stenfrit ler. Dele af marsken blev imidlertid udnyttet fra landsbyer på randen af det høje land, der derfor havde andel i to naturlandskaber ligesom “marskbygden” nord for Kon- geåen. Sammenlignet med Nørrejylland er den store forskel, at der var langt mere marsk i Slesvig, og det meste af den var inddiget, så den kunne udnyttes til andet end græsning og høslæt.

15 Møller & Porsmose, *Kulturhistorisk inddeling*, s. 11.

16 Sydals: *Jordebog over Sønderborg Amt*. Rigsarkivet Aabenraa. Sønderborg Amtsstue. Pk. 87; Nordals: Møller, *Udskiftningen*.

17 Se bl.a. Meyer, “Sønderjylland fra natur til kulturlandskab”.

At dette naturgrundlag har været afgørende for mulighederne for at drive landbrug og dermed også for landbebyggelsen, ses både før og efter den periode, Grau Møllers og Porsmoses bygdeinddeling har primær gyldighed for. I den



Figur 1. De geologiske hovedlandskaber i Slesvig. Kort af Hans Chr. Andersen / Jørgen Andersen. Efter Ethelberg et al., *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og Bronzealder*.

preussiske matrikulering fra 1870'erne vurderes marsken højest. Det østlige moræneland følger på andenpladsen, de fleste bakkeøer på en tredjeplads, mens hedesletterne og den magre Toftlund Bakkeø ligger i bund.¹⁸ Bebyggelsestætheden på reformationstiden viser samme grundmønster. Marsken ligger øverst, hedesletterne og dele af bakkeøerne i bund.¹⁹

Sammenligner man disse landskabszoner med Videnskabernes Selskabs kort, er der betydelig sammenhæng med landskabsudnyttelsen. Marsken har sin egen signatur. Heden fandtes stort set kun på gesten, hvor den til gengæld var udbredt i store områder. En udpegning af hede- og marskbygder falder derfor stort set sammen med (dele af) de naturgivne landskaber. Det gør skovrige områder derimod kun i mere begrænset omfang. I det østlige moræneland var skovrigdommen stor og udbredt i hertugdømmets nordøstligste del mellem Haderslev og Kolding, men også tydelig i Angel. Mellem Genner Bugt og Flensborg Fjord var skovene derimod primært koncentreret omkring Aabenraa og Gråsten og langs østkysten af Als, så de fleste ejerlav var mere skovfattige. Relativt skovfattige var desuden de sydøstlige halvøer Svans og Dänischwohld, men kun øerne Ærø og Femern var helt uden skov. Selv på gesten var der mere skov i Slesvig end længere nordpå, især på Rødding Bakkeø mod nord.²⁰

Skovrigdommen lægger op til at erklære både Rødding Bakkeø og store dele af Østslesvig for skovbygd, som Grau Møller og Porsmose gør. Spørgsmålet er imidlertid, i hvor høj grad de udbredte skove har været definerende for landbrug og bebyggelse. Som allerede anført er kildegrundlaget ikke for godt, da vi mangler de danske landsdækkende matrikler. Gode data for bebyggelsen har vi ikke, ud over at den bestod af landsbyer overalt uden for den dybe marsk, og en matrikulering har vi først i preussisk tid. Vi har til gengæld visse data for det faktiske landbrug, som kan sige noget om både opdyrkningsgrad og specialiseringer. Det materiale vender vi os imod nu.

Regionale variationer i det slesvigske landbrug

Fra begyndelsen af 1700-tallet findes en række jordebøger, som registrerer oplysninger om hvert enkelt landbrug i store dele af Nordslesvig og mindre dele af Sydslesvig. Det overordnede indtryk er, at gårdene målt på kornareal, som ventet, var større på morænelandet end på gesten. Inden for morænelandet havde den skovrige egn omkring Haderslev de største kornarealer både pr. landsby og pr. gård, men det var tæt fulgt af det forholdsvis skovfattige område omkring Sønderborg, hvorimod det ligeledes skovrige Angel at dømme ud fra

18 Hansen, *Det sønderjyske landbrugs historie*, s. 12.

19 Rasmussen, *Rentegods og hovedgårdsdrift*, s. 84 f.

20 Kortene findes på <https://historiskekort.dk/>.

det mere sporadiske kildemateriale herfra lå markant lavere. Mønstret var efter alt at dømme det samme, når det gælder agerarealernes andel af bruttoarealet, om end materialet her er noget usikkert for Angels vedkommende.²¹ Per Grau Møllers undersøgelse af skifter fra Nordals peger dog på, at der var en noget større udsæd pr. gård, end vi ser i jordebogen fra Sydals fra år 1700.²² Lægger vi de tal til grund, kommer Als i spidsen med hensyn til både agerarealer pr. gård og opdykningsgrad, men vi ser stadig den store forskel mellem Haderslev-egnen og Angel, der begge var skovrige.

Et langt bedre materiale har vi fra tiden omkring 1825, hvor amtmand i Segeberg, Wilhelm von Rosen, indsamlede et omfattende statistisk materiale, som dækker ca. 95% af hertugdømmet. Oplysningerne omfatter bl.a. udsædens mængde og fordeling, "normale" foldudbytter, besætningernes størrelse og sammensætning.²³ Man kan rejse spørgsmål ved værdien af de oplysninger, amtmanden fik, men det gælder al tidlig statistik. I forhold til det tidligt-moderne landbrug er det et større problem, at tallene er forholdsvis sene. Vi er ganske vist før det skel omkring 1850, som Grau Møller og Porsmose sætter for gyldigheden af bygdeinddelingen, men vi er efter landboreformerne og må forvente, at der var sket ændringer over de seneste generationer. Dette må tages med i betragtning.

Figur 2 viser opdykningsgraden på sogneniveau.²⁴ Her træder de tre geologiske hovedzoner tydeligt frem med markant større opdykningsgrad på det østlige moræneland og i marsken, herunder langs marskranden, end på gesten. Der er dog nuancer. Østpå fandtes den allerhøjste opdykning på øerne Femern, Als og Ærø samt i de sydøstlige godsområder. Angel og Sundeved lå midt i feltet, mens områderne nord for Aabenraa lå lavere, men dog stadig klart over gesten. Blandt de egentlige gestområder skilte Rødding Bakkeø sig ud ved højeste opdykningsgrad. I marsken var der høj opdykning de fleste steder, men Viding Herred syd for Tønder var næsten rent græsland.

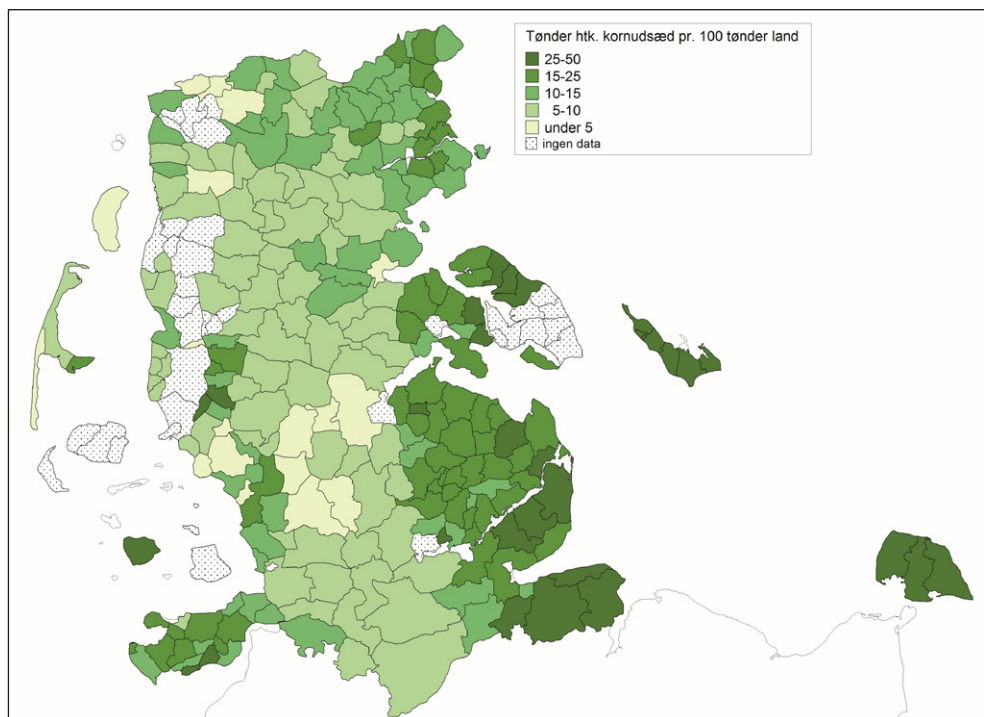
De mønstre, vi ser for opdykning, blev forstærket af, at de tættest opdyrkede egne også havde de højeste foldudbytter. Her lå marsken og marskranden allerhøjst, fulgt af det sydøstlige moræneland. Udbytterne i den nordlige del af morænelandet var angiveligt noget forskellige fra sogn til sogn, men samlet noget lavere, og generelt lå gesten lavere endnu. Det hænger igen sammen med kornsorterne. Gesten var domineret af rug og boghvede, østlandet af byg og

21 Rasmussen, *Det sønderjyske landbrugs historie*, s. 220 f.

22 Møller, *Udskiftningen*, s. 116.

23 Materialet er analyseret nøjere i Rasmussen, *Det sønderjyske landbrugs historie*, s. 497-522 med kort over fordelingen af kornsorter, dyrehold mv.

24 Tønder hartkorn udsæd er beregnet som henholdsvis én tønne rug, byg, bælg-sæd eller boghvede, men to tønner havre. Det svarer nogenlunde til tidens besåning pr. tønne land.



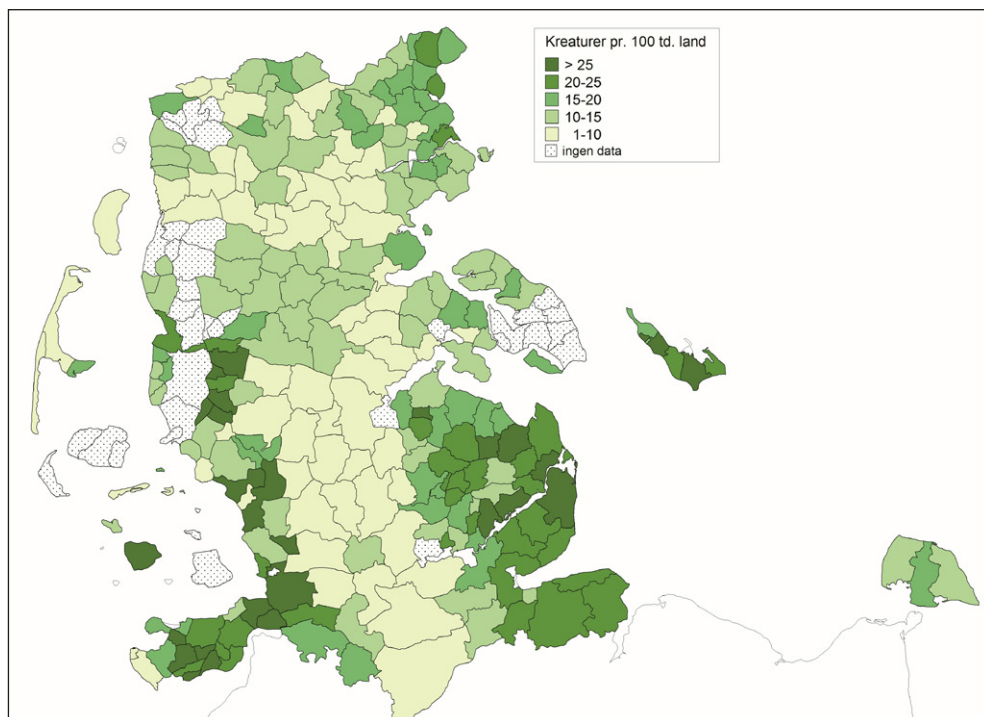
Figur 2. Opdykningsgraden omkring 1825. Efter Rasmussen, *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*.

havre med et væsentligt islæt af hvede og bælg­sæd i sydvest og sydøst.²⁵ Når det gælder byg og rug ligner mønstret forholdene nord for Kongeåen, mens der er en noget større forskel for havre, der i Kongeriget snarere var knyttet til magre jorder end til lerjord. Boghvede fik aldrig samme betydning i de nørrejyske sandjordsegne som i de sønderjyske.²⁶

Vender vi os fra kornet mod kvæget, er det overordnede mønster, som ses på figur 3, ret lig kortet over opdykningsgraden. Igen finder vi den største tæthed dels i marskområderne i sydvest, dels på moræneområderne i sydøst. Næste plads indtages af det nordøstlige område, mens gesten også her ligger i bund. Målt pr. kvadratkilometer var det altså de intensive agerbrugsområder som også rummede mest kvæg.

25 Rasmussen, *Det sønderjyske landbrugs historie*, s. 502-509.

26 Dam, *Det øvrige vi nyde*, s. 130-148; Bjørn, "1810-1860", s. 40-45.

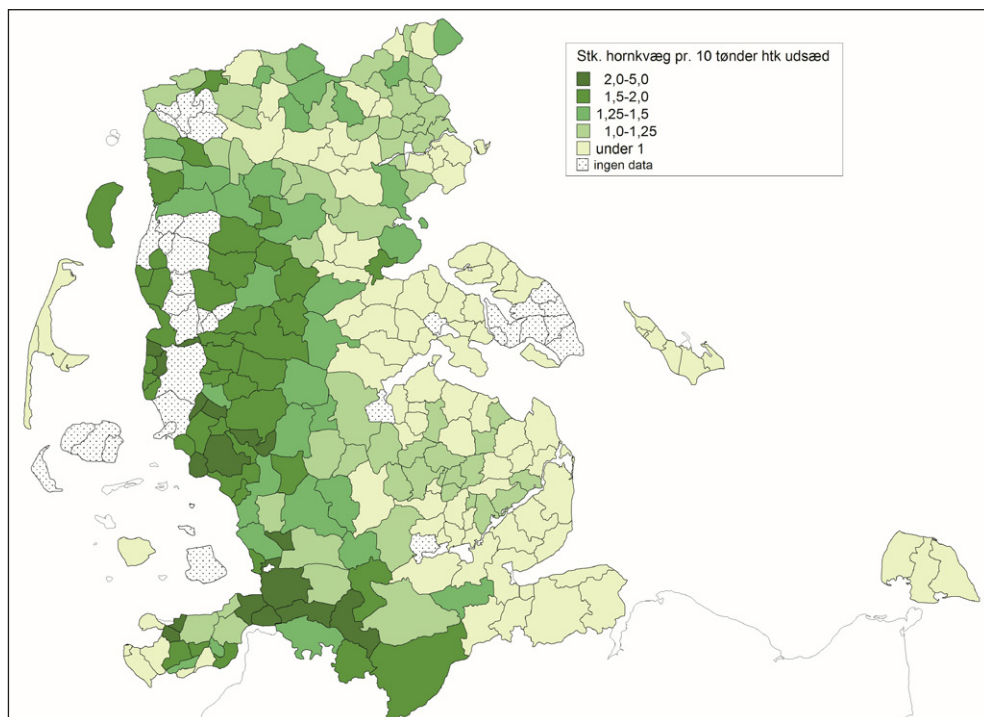


Figur 3. Kvægtæthed i forhold til bruttoareal omkring 1825. Efter Rasmussen, *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*.

På figur 4 sættes kvægtæthed og korntæthed i forhold til hinanden. Målt på den måde, havde kvæget størst relativ betydning mod vest – dvs. både i marsken og den vestlige del af gesten – og mindst i de intensive agerbrugsområder mod sydøst, mens Nordøstslesvig og dele af den østlige gest udgjorde en mellemzone. Kvæget omfattede både malkekøer og stude. I østlandet syd for Aabenraa var kvægholdet helt koncentreret om malkekøer, mens malkekøerne betød relativt mindst i marsken og langs vestkysten i øvrigt. Endnu en gang fremstår det nordøstlige område som en overgangs- eller blandingszone.²⁷

Von Rosens tal bekræfter den meget stærke sammenhæng mellem naturgrundlag og landbrug, som vi har set i bebyggelsen omkring 1530 og boniteringen i 1870'erne. Den mest fundamentale forskel fandtes mellem frugtbare og mindre frugtbare egne, dvs. mellem ressourcernes tæthed snarere end deres art.

²⁷ Rasmussen, *Det sønderjyske landbrugs historie*, s. 510-513.



Figur 4. Kvægtæthed i forhold til kornareal omkring 1825. Efter Rasmussen, *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*.

Men hvad så med bygder defineret ud fra bevoksning og arealanvendelse i 1600- og 1700-tallet? Umiddelbart er det let at definere en marskbygd, fordi marsk fremstår med en særlig signatur på Videnskabernes Selskabs kort, men meget af den sydslesvigske marsk var opdyrket, og man kan argumentere for, at den reelt var udpræget agerbygd. Den bød i hvert fald på helt andre landbrugsmuligheder end “marskbygden” i Sydvestjylland. Hedearealer fandtes på meget af gesten, som derfor kan kaldes hedebygd. Hos Grau Møller og Porsmose er dele af den sønderjyske gest dog i stedet rubriceret som skovbygd. De fleste af disse sogne ville blive til overdrevsbygd, hvis man brugte Dams definition, men målt på opdyrkning og kvægtæthed ligner de hedesognene. De afgørende forskelle for landbrugsmulighederne på de mere sandede dele af gesten synes ikke så meget at være udbredelsen af hede og overdrev som udbredelsen af eng. I sin undersøgelse af Grindstedegnen skelner Peter Henningsen mellem

“engbønder”, “rene hedeboender” og “blandede eng- og hedeboender”.²⁸ Det stemmer med, at jeg finder meget kvæg på den vestlige gest, hvor ådalene var brede, og mindre over mod israndslinjen, hvor det ikke var tilfældet.

Tilbage står først og fremmest spørgsmålet om agerbygd kontra skovbygd i det østlige moræneland og på Rødding Bakkeø. Store dele af disse områder var skovrige, men samtidig præget af høj bonitet, forholdsvis høj opdyrkning og høje foldudbytter. Gårdene var store, og der var også ganske mange store og mellemstore landsbyer. Det er min oplevelse, at det meste af Østslav bedst kan beskrives som “skovrig agerbygd”, hvor skovrigdommen føjede et vist ekstra aspekt til og gav fordele, men ikke anfægtede den grundlæggende karakter af agerbygd. Det skal dog understreges, at disse antagelser alene bygger på visuel sammenligning af kort og til dels mere generaliserede data. En statistisk sammenligning af data på ejerlavsniveau ville formentlig nuancere billedet og udpege et mindre antal ejerlav som værende mere udpræget “skovbygd”.

Samtidig er der tegn på, at den relative placering af de enkelte egne havde ændret sig over tid. Først i 1700-tallet havde den skovrige egn mellem Haderslev og Kolding og et stykke ind på Rødding Bakkeø fremstået som Østslavrigeste landbrugsegn, hvor gårdene både havde forholdsvis store kornarealer og betydelige besætninger, som både omfattede køer og stude.²⁹ Hundrede år senere havde landbruget her ikke ændret sig alverden. Angel, der først i 1700-tallet havde et tilsvarende landbrug i lidt mindre skala, havde derimod gennemgået en intensivering mod øget kornavl kombineret med malkekvæg, inspireret af godserne i Sydøstslav. Egnen omkring Sønderborg bevægede sig i samme retning, men fra et mere agerbrugspræget udgangspunkt.³⁰

Konklusion

Der var store forskelle fra egn til egn ved bebyggelse, landbrug og landskab i det førindustrielle Danmark (og Slesvig), og der er god grund til at beskæftige sig med dem. I den sammenhæng har *Kulturhistorisk inddeling* været med til at åbne øjne og skabe debat. Dens grundlæggende påstand om sammenhænge mellem naturgrundlag, de landskabsformer, der var blevet til i interaktion mellem menneske og natur, og bebyggelsen står også fast.

Både forskellige kritiske vurderinger af Grau Møllers og Porsmoses model og de slesvigske erfaringer, som her er inddraget, peger dog på, at det geologiske landskab skabte de mest fundamentale og varige forskelle og derfor er det

28 Henningsen, *Hedens hemmeligheder*, s. 141-152.

29 Rasmussen, *Det sønderjyske landbrugs historie*, s. 220-241.

30 Rasmussen, *Det sønderjyske landbrugs historie*, s. 515.

bedste grundlag for at forstå mulighederne for landbrug og bebyggelse i ældre tid. Der er behov for yderligere nuanceringer end grovinddelinger som den klassiske sønderjyske tredeling, men spørgsmålet er, om man ikke snarere skal se mere forfinet på jordbund og landskab, som Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen har gjort, end at lægge vægt på fordelingen af hede og skov.³¹

Ser man ressourceøkonomisk på det bevoksede landskab, skal man samtidig huske, at ikke bare ager, men også eng, hørte til datidens intensivt udnyttede arealer, mens skov, hede og overdrev alle var ekstensivt udnyttede. Det var en fordel at have de sidste, men der skulle voldsomt store arealer til for at kompensere for ringe ager og eng. Modpolerne blandt de bygder, som Grau Møller og Porsmose har defineret, er agerbygden med store intensivt udnyttede arealer og hedebygden, hvor man ligesom i svenske skovbygder kombinerede intensiv udnyttelse af små arealer med magre ressourcer fra store, ekstensivt udnyttede arealer. Inden for begge synes den vigtigste nuancering ressourcemæssigt at være adgangen til eng, som ikke medtages af Grau Møller og Porsmose. Agerbygd med gode enge gav et mere balanceret og derfor stærkere landbrug, og i hedebygden kunne gode enge gøre hele forskellen på rige og magre landsbyer.

Når det gælder ressourceæthed, indtager den skovbygd, som Grau Møller og Porsmose har defineret, i gennemsnit en mellemposition mellem ager- og hedebygd, og så vidt svarer den, som påpeget af Dam, til Campbells risbygd. Det er imidlertid mit indtryk, at det dækker over ganske heterogene forhold. Nogle af de sogne eller ejerlav, som Dam har omdøbt til overdrevsbygd, havde meget til fælles med hedebygden. Blandt de egentlig skovrige sogne og ejerlav havde nogle et uroligt terræn og en blandet jordbund, som begrænsede agerbrug i stor stil og lagde op til en blandet udnyttelse. De stemmer overens med hovedbeskrivelsen af skovbygden hos Grau Møller og Porsmose. Men der var også ejerlav og sogne, som havner i skovbygden, fordi mere end en fjerdedel af arealet var skovbevokset, skønt resten primært bestod af frugtbar jord med jævnt terræn, der kunne udnyttes til intensivt agerbrug. Det kunne være meget interessant at få foretaget statistiske analyser af denne heterogenitet. Det ville være muligt i Kongeriget. I Slesvig er det desværre svært pga. kildesituationen.

31 Jakobsen, "Landbrug i 1600-tallets Nordvestsjælland".

Litteratur

- Bjørn, Claus. "1810-1860". I Claus Bjørn et al. (red.): *Det danske landbrugs historie III: 1810-1914*, Landbohistorisk Selskab, 1988, s. 7-192.
- Campbell, Åke. *Skånska bygder under förra hälften af 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader*. Uppsala, 1928.
- Dam, Peder. *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. Landbohistorisk Selskab, 2010.
- Dam, Peder. "Skovenes udbredelse før landboreformerne". I *Landbohistorisk Tidsskrift* 2009:1, 2009.
- Ethelberg, Per et al. (red.) *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og bronzealder*. Haderslev Museum & Historisk Samfund for Sønderjylland, 2000.
- Frandsen, Karl-Erik. *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Bygd, 1983.
- Hansen, Hans Schultz. *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Historisk Samfund for Sønderjylland, 1994.
- Henningsen, Peter. *Hedens hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*. Grindsted, 1995.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig. "Landbrug i 1600-tallets Nordvestsjælland. Et eksempel på regional komparativ analyse af matriklerne 1662 og 1688". I *Landbohistorisk Tidsskrift* 2005:2, 2005.
- Meyer, Dirk. "Sønderjylland fra natur til kulturlandskab". I P. Ethelberg et al. (red.) *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og bronzealder*. Haderslev Museum & Historisk Samfund for Sønderjylland, 2000.
- Møller, Per Grau. *Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830*. Historisk Samfund for Sønderjylland, 1984.
- Møller, Per Grau, i samarbejde med Erland Porsmose. *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. Skov- og Naturstyrelsen, 1997.
- Møller, Per Grau & Kristiansen, Mette Svart (red.). *Bygder: Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalderen til 2000. Beretning fra et seminar på Skarrildhus, november 2003*. Landbohistorisk Selskab, 2006.
- Porsmose, Erland: "Bygder. Regionale variationer – problemer og muligheder". I P. G. Møller & M. S. Kristiansen (red.): *Bygder: Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalderen til 2000*. Landbohistorisk Selskab, 2006.
- Porsmose, Erland. *Danske landsbyer*. Gyldendal, 2008.
- Porsmose, Erland. *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense Universitetsforlag, 1987.

- Porsmose, Erland. *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*. Odense Universitetsforlag, 1981.
- Rasmussen, Carsten Porskrog. *Det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830*. Historisk Samfund for Sønderjylland, 2013.
- Rasmussen, Carsten Porskrog. *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770 I-II*. Institut for grænseregionsforskning, 2003.
- Schacke, Adam. *Gods, gårde og kulturlandskab. Besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788*. Landbohistorisk Selskab, 2007
- Stoklund, Bjarne. "Bygder, aktivitetsfelter og økotyper. Etnologien og de regionale variationer". I P. G. Møller & M. S. Kristiansen (red.) *Bygder: Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalderen til 2000*. Landbohistorisk Selskab, 2006.

Utrykte kilder:

Rigsarkivet Aabenraa. Sønderborg Amtsstue. *Jordebog over Sønderborg Amt, 1700*. Pk. 87.

Summary

In 1997, Per Grau Møller and Erland Porsmose published a book dividing Early Modern Denmark into so-called *bygder* or zones of rural landscapes for the early modern period. They defined three main types: arable zones, forested zones and heathland zones, based upon the distribution of forest and heathland on maps from the late 18th century combined with information about arable acreage and land valuation from the great national land cadastre of the 1680s. A coastal zone crosses the other three and a marshland zone is introduced but only mentioned very sporadically.

The authors argue that the distribution of such landscapes was closely connected to both the basic geological landscape and the settlement and land use patterns. The arable zone was characterized by intensive land use, high land values, and dense settlement, and villages and farms tended to be large. The heathland zones were the opposite of all this, while the forested zones represented an intermediate.

This article contains firstly a presentation and discussion of the model. It is here argued that the model has certain flaws in relation to the understanding of the landscape as resources for agriculture. The areas defined as arable and heathland zones respectively correspond with areas of good and poor soils whereas those defined as forested zones transcend this division. Furthermore,

forests were regarded as resources of limited worth in the land evaluation of the 1680s, whereas hay meadows not included in the model were regarded as highly valuable. The zone or *bygde* definition thus only partly follows geology and the estimates of earlier times. Some authors have therefore tried to modify the model.

In the second part the article turns towards the Duchy of Schleswig from which we have similar maps from the late 18th century, but not the great cadastre from the 1680s. Instead, we have good information about the actual agriculture sector from ca. 1825 and more scattered information from the early 18th century. In Schleswig, we find highly fertile soils in the east and west and poorer soils in the middle. This corresponds very closely with several other patterns: settlement density in the early 16th century, land valuations of the late 19th century and the density of both arable farming *and* husbandry around 1825. Here, the main difference was the one between areas of dense or sparse resources rather than between areas with different kinds of resources. Forests were more widespread in Schleswig than the kingdom of Denmark proper but appear to have influenced the agricultural pattern relatively little.

Forfatterpræsentation

Carsten Porskrog Rasmussen, født 1960. Dr.phil. Enhedsleder ved Museum Sønderjylland og adjungeret professor ved Aarhus Universitet. Har arbejdet med en række emner inden for især dansk og slesvigsk landbrug fra højmiddelalderen til nutiden. Tyngdepunkterne i forskningen er godser i Danmark, Slesvig og Norden i middelalderen og tidlig moderne tid, og det slesvigske landbrug og landbosamfund bredt i tidlig moderne tid.